

ग्रंथालय आणि माहिती सेवा

कु. प्रतिमा अशोक बदखल, डॉ. अशोक माथनकर
ग्रंथालय विभाग
डॉ. खत्री महाविद्यालय, चंद्रपूर

Communicated :20.02.2022

Revision : 15.03.2022

Published: 30.03.2022

Accepted :25.03.2022

सारांश :

समाज व मानवी विकासाकरिता माहितीची अत्यंत आवश्यकता असते कोणतीही व्यक्ती समाज व राष्ट्राच्या जडणघडणात ग्रंथ व माहितीचे महत्व अनन्य साधारण आहे. माहिती, ज्ञान, मनोरंजन आणि जिज्ञासापुर्तीचे साधन म्हणून या दृष्टीने माहितीचे अनन्य साधारण महत्व आहे. म्हणूनच बौद्धिक विकासाचे सक्तीकेंद्र आणि सामाजिक विकासाचे ऊर्जा केंद्र म्हणून ग्रंथालय व माहिती सेवेची आवश्यकता आहे. २१ व्या शतकाला अपेक्षित असणारा ज्ञानधिष्ठीत समाज निर्माण करण्यासाठी ग्रंथालय व माहिती सेवा उपयोगात येत आहे.

बिजशब्द:-माहितीचे साधणे, ज्ञानधिष्ठ, समाज, वृत्तपत्रे, इंटरनेट इ.

प्रस्तावना :-

ग्रंथालयात माहितीचे अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. माहितीची देवाण—घेवाण करण्याचे साधन म्हणून ग्रंथालयाकडे पाहिले जाते. ग्रंथालयात माहितीची देवाण—घेवाण करण्यासाठी विविध माहितीची साधणे उपलब्ध असतात. उदा. वृत्तपत्रे, पुस्तके, इंटरनेट, नियतकालिके इत्यादी ग्रंथालय ही प्रत्येक समाजातील महत्वाची व उपयुक्त अशी संस्था मानली गेली आहे.

मनुष्य जीवनाचा माहिती शिवाय विकास होत नसून माहिती विकासाचे साधन जे ज्ञान असते त्याचे जतन ग्रंथालय करीत असतात. विविध प्रकारच्या वैज्ञानिक पध्दतीने संकलन आणि वितरण करणारी एक अत्याधुनिक ज्ञान शाखा म्हणून माहिती सेवा उदयास आली आहे..

आधुनिक काळातील मानव जिवन अत्यंत गतिमान बनलेल आहे. त्यामुळे माहिती सेवा ही आज काळाची गरज आहे.

माहिती

व्याख्या —

साध्या व सरळ भाषेत आपल्याला माहितीची व्याख्या खालील प्रमाणे करता येईल.

१) “ कोणत्याही मार्गाने मिळवलेले ज्ञान म्हणजे माहिती होय.”

New Webster Dictionary

२) “ कोणताही विचार, तर्क, कथन, मनन, मनातले विचार, विचारांचा संग्रह म्हणजे माहिती होय.”

A.J. Evans-

माहिती सेवेची व्याख्या—

“ कोणताही विचार, तर्क, कथन, मनन, मनातले विचार, विचारांचा संग्रह म्हणजे सुचना किंवा माहिती होय. आणि ही माहिती/सुचना ज्या कार्याद्वारे किंवा सेवेद्वारे वाचकांना देण्यात येते त्याला माहिती सेवा असे म्हणतात. ”

माहिती सेवेची भुमिका

माहितीचे जग हळुहळू विस्तारीत होत आहे. दैनंदिन व्यवहारात माहिती ही संज्ञा अनेक वेळा प्रचलीत होत असते. ग्रंथालयात माहिती सेवेची भुमिका फार महत्वाची

आहे. शोध कार्यास, शोध कर्त्यास किंवा वाचकास सर्व सुचना प्रदान करण्याची माहिती सेवा मुख्य भूमिका पार पाडते.

प्राचीन काळापासून आधुनिक काळापर्यंत मानवाच्या सांस्कृतीक इतिहासात माहिती महत्वपूर्ण भूमिका बजावत आहे. माहितीची गरज असणाऱ्या उपभोक्त्यांना योग्य पद्धतीची वापर करून माहिती मिळवून देण्याचे विद्यार्थीना त्यांच्या अभ्यासात माहिती सेवा महत्वाची भूमिका बजावते.

(अ) ग्रंथालयात माहिती सेवेचे महत्त्व

आजच्या बदलत्या काळात माहितीचा परिस्फोट वेगाने होऊ लागलेला आहे. व त्यामुळे बदलत्या सामाजिक परिस्थितीत कुठल्याही प्रकारची माहिती असो त्याकडे दुर्लक्ष करणे योग्य होणार नाही आणि जर कोणत्याही स्वरूपात असण्याच्या माहितीकडे दुर्लक्ष केले तर या आधी झालेल्या संशोधनाची जाणीव होणार नाही, व त्यामुळे संशोधनावर झालेल्या खर्चाची पुनरावृत्ती होत राहिल. आणि ती ग्रंथालय संस्था, ग्रंथपाल, उपभोक्ता, तसेच देशाला, राष्ट्राला, तात्पर्याने समाजाला सुध्दा परवडण्या सारखी नाही.

म्हणून माहितीचे सामाजिक महत्व लक्षात घेऊन माहिती सेवा देणे योग्य होईल. माहिती सेवेच्या माध्यमातून नव नविन माहिती उदयास येईल. आणि संशोधन कर्त्यास त्याची मदत होईल. माहितीचा दृष्टीकोण व मागणी लक्षात घेता उपभोक्त्याचे, संशोधन कर्त्याचे माहिती विषयक वेगवेगळे दृष्टीकोण असू शकतात.

जसे उदा,

प्रचलीत दृष्टीकोण

दैनंदिन दृष्टीकोण

व्यापक दृष्टीकोण

उजळणी दृष्टीकोण

वरील सर्व दृष्टीकोणाच्या माध्यमातून नवनविन माहिती आपल्याला मिळू शकते.

(ब) माहिती सेवेची गरज

आजचे युग हे माहिती आणि तंत्रज्ञानाचे युग आहे. यात सतत नव नविन संशोधन सुरू होत असतात. आणि यातून सतत नवनविन संकल्पना निर्माण होत असतात. माणसाचे अनेक प्रकारचे व्यवहार चालू असतात. त्यांच्या भोवती अनेक घटना घडत असतात. वाचकांचे निरनिराळे प्रकार विचारात घेतल्यास माहिती सेवेची गरज अधिक स्पष्ट होते. ते खालील प्रमाणे.

१) सर्वसामान्य नागरिकास प्रवास करायचा असेल तर गाडीची माहिती, हॉटेलची माहिती, चांगले प्रेक्षणीय स्थळ इ. अशी कोणत्याही माहितीची गरज पडली की, माहिती मिळवावी लागते.

जी माहिती त्याला हवी ती ग्रंथालयातून किंवा माहिती केंद्रातून तो मिळवू शकतो. ग्रंथपाल किंवा माहिती अधिकारी त्याला माहिती सेवा देतो.

२) शिक्षण व संशोधन क्षेत्रातील वाचक

अ) प्राध्यापक व शिक्षक

ब) विद्यार्थी

क) संशोधक

३) व्यावसायीक

४) शासकिय अधिकारी

माहिती सेवेची वरील संशोधन कर्त्याला त्याच्या वर्गातील लोकांना माहिती सेवेची गरज भासते. विशिष्ट विषयासंबंधी नविन प्रकारची माहिती दिली जाते. विविध प्रकारची माहिती संकलीत करून त्याचे वैज्ञानिक रूपात सादरकरण करणे हे माहिती सेवेचे मुख्य काम आहे.

त्यातुन नवनविन माहिती संशोधकापर्यंत पोहचविण्याचे काम माहिती सेवेचे आहे. म्हणून दिवसेंदिवस माहिती सेवेची गरज मोठ्या प्रमाणात भासू लागली आहे.

माहिती सेवा हे ग्रंथालय शास्त्राचे विस्तारीत रूप

माहिती सेवा किंवा सुचना सेवा आणि माहिती विधान हे २० व्या शतकाची देण आहे. कोणत्याही देशाच्या किंवा समाजाच्या दृष्टीने माहिती सेवेचे स्वरूप माठे आहे.

ग्रंथालय व माहिती सेवा ही अतिशय शीघ्र गतीने विकसीत होणारी शास्त्र असून त्यांच्यातील संबंध सतत बदलत आहे.

श्री. जे. एस. शेश, यांच्या म्हणण्यानुसार ग्रंथपाल व्यवसाय हे सामान्य संज्ञा आहे. तर माहिती सेवा हे संशोधनाचे क्षेत्र आहे. माहिती हा ज्ञानाचा एक घटक आहे. ज्ञानाच्या विविध अंगामुळे त्यांच्या अनेक शाखा विकसीत होत आहे. संशोधन कर्ता, विद्यार्थी, प्राध्यापक, यासारख्या अनेक सर्वसामान्य व्यक्तींना माहिती सेवा खुप महत्वाची आहे. त्यामुळे त्यांचे स्वरूप दिवसेंदिवस विस्तारीत होत आहे.

माहिती प्रधान समाज

समाजाला माहितीची गरज असून माहिती ही समाज प्रधान झालेली आहे. आपण माहिती युगात राहातो त्यांचेच महत्वाचे लक्षण म्हणजे समाजातील माहितीचे मुल्य व त्याचा वापर याबद्दलची जागरूकता होय. या माहिती युगामुळे मानवाच्या दैनंदिन जीवनातही खुप माट्या प्रमाणात आमूलाग्र बदल झालेला आहे. मानवी समाजाच्या विकासात खालील तीन क्रांतीचा समावेश होतो.

- १) शेतीची क्रांती
- २) औद्योगिक क्रांती
- ३) तंत्रज्ञान क्रांती

माहितीचे गुण

विविध प्रकारच्या माहितीचे वैज्ञानिक पद्धतीने संकलन आणि वितरण करणारी एक अत्याधुनिक ज्ञान शाखा म्हणून माहिती सेवा उदयास आली आधुनिक काळातील मानवी जीवण अत्यंत गतिमान बनलेले आहे त्यामुळे त्यांना वेळोवेळी माहिती मिळवुण घेणे आवश्यक आहे. व ती माहिती मिळवुन देण्याचे काम माहिती सेवेच्या माध्यमातून होत असून त्यांचे काही गुण आहे ते खालील प्रमाणे

- १) सहजासहजी मिळविता येणारी
- २) विविध क्षमता असणारी
- ३) अचुकपण
- ४) विरोधाभाव
- ५) वेळराखणारी
- ६) स्पष्टता
- ७) लवचिकता
- ८) शक्यता पडताळण्या जागी
- ९) पुर्वग्रह दुष्टीत
- १०) गुणात्मक

निष्कर्ष

बौद्धिक संपत्ती वाढवण्यासाठी ग्रंथालय व माहिती सेवा अविशय महत्त्वाचे साधण म्हणून आकडे बघितले जाते. समाजातील काही व्यक्ती व समुह स्वतः संशोधनिक कामाचा विकासासाठी वाहून घेत आहे. बुद्धीमान लोकांची जळण घडणाची त्यांच्या ज्ञानात वाढ होते आणि ही वाढ ग्रंथालय व माहिती सेवा यामुळे शक्य झाले आहे.

माहिती व ज्ञानाचा हा प्रवाह कार्यक्षम करून सर्वांना त्यांचा फायदा व्हावा हा उद्देश ग्रंथालय व माहिती सेवेचा आहे. समाजाचा विकास एकुणच राष्ट्राचा विकास देशाचा विकास आणि हा विकास माहिती किंवा

ज्ञानाशिवाय होऊ शकत नाही, म्हणुन ग्रंथालय व माहीती सेवा हे माहीती मिळवण्याचे महत्वाचे ज्ञान घर आहे.

सदर्भ—

डॉ. दिपक ग. कापडे, रजनी पब्लिशर्स, नागपूर २००९

माहीती पुस्तिका २०१६ जिल्हा ग्रंथालय अधिकारी

कार्यालय, चंद्रपूर

पवार एस. पी. ग्रंथालय व माहीतीशास्त्र, फडके प्रकाशन

कोल्हापूर २००२